Весна і літо 1672 року були тяжкою порою для всієї теперішньої південної Росії і особливо для західної задніпровської, або Правобережної, України.

На південному сході Росії, по всьому середньому й нижньому Поволжі, після розгрому ватаг Стеньки Разіна і страти його самого, йшло криваве "втихомирення" нещасного краю важкою рукою боярина князя Одо-евського для науки "грядущим поколінням".

На південному заході — на Правобережній, чи тогобічній, Україні— людність стогнала під страшною кормигою небаченого, небувалого гостя — самого турецького падишаха Магомета IV, з його дикими ордами: Кримською, Білогородською та іншими.

Винуватцем навали на задніпровську Україну Магомета IV та його полчищ був гетьман Дорошенко. Гордий, самолюбний і завзятий, він палав гнівом і на Польщу, яка вважала Західну Україну своєю прислужницею, і на Москву, яка не зважувалася брати його, Петра Дорошенка, під свою високу руку з обома Українами — Правобережною і Лівобережною,— і на Запорожжя, яке не хотіло йти під його оруду. В пориві свого козацького гніву, думаючи дозолити і Польщі, і Москві, і Запорожжю, він, підкоряючись лише своєму палкому темпераменту, раптом оголосив себе підданим Магомета IV й кликав його на Польщу. Падишаха неважко було спокусити таким запрошенням: Польща відкривала йому і всьому мусульманству широкі ворота в Західну Європу, куди падишахи давно поривались пробратися по трупах Австрії і Венеції, але досі діставали відсіч... Хрест заступав дорогу півмісяцю в його переможній ході на захід...

З ранньої весни 1672 року турецькі й кримські орди стали наводняти Поділля і Волинь. Сам Магомет IV з трьохсоттисячним військом йшов на Кам'янець-Поділь-ський. Це був небачений похід. З владикою правовірних сунули не лише сотні тисяч військ різного озброєння, різних

типів і національностей — турки, араби, ана-толійці, єгиптяни, румелійці, албанці, греки, арнаути, болгари, молдавани, серби, вірмени й черкеси, неоглядні стада в'ючної і нев'ючної худоби, валки возів, карет, риплячих на весь степ гарб, але й цілі пересувні містечка наметів, мечетей і ліси бунчуків хвостатих, корогов та прапорів. Разом з ними йшли з криком, плачем і лементом цілі ватаги полонених, переважно л^інок, дівчат і гарненьких хлопчиків та дівчаток.

Нищівним ураганом пройшли ці орди до Кам'янця — першого укріпленого пункту західно-цивілізованого світу... Крики "алла!" скрізь лунали в повітрі, як зловісне крякання зграй круків і орлів-стерв'ятників... Від тупоту та іржання коней і ревіння стад стогнали степи й ліси.

Кам'янець не міг протистояти страшним силам падишаха: він був узятий і сплюндрований,— над зламаним хрестом піднісся півмісяць.

Ось як, кількома словами ,описує український літописець цю навалу: "Того ж года, на непрестанное До-рошенково желаніе помочи од турка, сам турецький цар, ілі султан, прийшов під Кам'янець-Подольський, куда приспіли й хан з Дорошенком. І по двох неділях граждане, що без войська були, Кам'нець турчину оддали августа 18 дня, де для в'їзду султанова, очищаючи місто, із гробов людей мертвих вибирано і вні города вивожено, і по вулицях, де було болото, із ікон церковних мости ділано в присутствії Дорошенка-властолюбця. І там же з костьолів і церков мечеті пороблено, і хрести і дзвони низвержено, только три церкви собі русь випросила, а армени одну. І оттуда цар турецький ве-зіра, і хана, і Дорошенка з войськом посилав городи розоряти, а людей в полон брати... І тогда з України польської жовніри, всі, що при Ханенку були, до короля помарширували; но наказного Ханенкового тогда уловивши, Дорошенко убив..."

Другий літописець ще похмурішими барвами змальовує той тяжкий час для Правобережної України. "Того ж літа,— каже він,— турчин зо всіма войськами рушив під Кам'янець, розказавши і ханові кримському к

собі іти. Отже, хан кримський, зійшовшися з гетьманом Дорошенком, тягнули мимо Ладижин на Батог. І там гетьман Ханенко і рейментар пан каштелян подляський мали потребу з ними, але ж, їх сили великі не додержавши, мусили уступати до Ладижина із шкодою. А хан і Дорошенко, не займаючи Ладижина, з войськами потягнули просто під Кам'янець до турчина, де і турчин присягнувши, Кам'янець найшовши не в готовності, бо войська з Кам'янця вийшли на той час були, на прохання мі.щан, бо не сподfвалися того приходу турчинового. Неділь тільки зо дві держалися, але знати вже божеський гнів наступив, бо порохи в цекгаузу запалились, там багато замку викидало. Отже, Кам'янець здали августа 18, де і сам турчин, маючи там в'їхати, приказав, аби умерлих з склепів вибрано і за місто вивезено, що зараз учинено: всіх умерлих та з склепів, яко і з гробів, викопувано і за місто вожено, а образи божі, беручи з костьолів і церков, по вулицях мощено, по болотах, по котрих турчин в'їхав у Кам'янець і його підданий, незбожний Дорошенко-гетьман. Не заболіло його серце такого безчестя образів божих задля свого нещасливого дочасного гетьманства! І того часу мечеті з костьолів і церков починено, з фари самому цареві турецькому... І в Кам'янці турки усі дзвони поскидали і порозбивали, а інші Дорошенко побрав, також і хрест ніде не вдержався — поскидано..." К

Літописець каже про церкви, ікони, хрести... А що було з людьми!..

II

— Гетьман їде! Гетьман їде!— пролунало у натовпі кам'янецьких обивателів, які з гіркотою і тривогою дивились, як юрби татар і турків з кирками, мотиками й лопатами в руках вирівнювали дорогу і лагодили місі через провалля, що відокремлювало місто від фортеці.

— Який гетьман! Ханенко — польської сторони?— запитували інші.

— Е! Де там Ханенко! Ханенко з панами ляхами, з Лянскоронським та старостою Потоцьким п'ятами накивали з Кам'янця нашого.

— А! То це потурнак — Дорошенко...

— Він... Зовсім побусурманився... і не запеклося кров'ю його серце, дивлячись, як домовини наших батьків викопували та образи в грязюку кидали.

— Хто ж це з ним, молодий, збоку?

— А Мазепа ж — писар.

— А! Чули: цей, кажуть, м'яко стелить...

1 Із "Літопису Самовидця", за прекрасним виданням Ореста Левицького (Київ, 1878, стор. 114—119, 273—274). (Прим, автора).

Це вони говорили про двох вершників, що спускалися від фортеці з гори на міст. Один з них був чорнявий, кремезний чоловік з понурими вусами й чорними неморгаючими очима, в розкішному кунтуші і в невисокій шапці з пером. Це був Дорошенко. Другий, молодий, білявий, з лагідними сірими очима й по-польськи "закренцонимі" вусами—Мазепа, який почав уже робити собі кар'єру.

— Під Москвою нам бути не з руки,— тихо говорив Мазепа, гладячи гриву свого коня.

— Звісно, воно правда: батько Хмельницький схибив,— задумливо відказав Дорошенко.

— А твоя милость поправить справу,— підлещувався Мазепа.

— Та крові це багато коштує.

— Так... без крові й зуб не випадає... Але ж твоя милость який зуб у Москви вирвеш...

Дорошенко суворо опустив очі і нічого не відповів.

— А жити під турчином — не те, що під Москвою: у турчина — як у бога за дверима, а в Москви і за дверима в лабетах,— продовжував підлещуватися нечистий.

Дорошенко якось сердито смикнув правого вуса донизу.

— Та он і хан кримський — чим не пан?—дивлячись убік, пробурчав він.— Той же цар, у Москви данину бере, а не те, що їй дає...

Кримці й турки, що рівняли дорогу, побачивши гетьмана, перемовлялись між собою і віддавали шану. Дорошенко привітно кивав їм головою, а Мазепа жартував по-татарськи, і татари відповідали йому веселим сміхом.

— УІ Собачі синиі— крізь зуби процідив один із ка-м'янчан.

— Потурнаки прокляті!— кинув другий.

З натовпу, кам'янчан вийшов старий, одягнений в добру синю свитку, і, наблизившись до Дорошенка, шо саме проїжджав мимо, зняв шапку.

— Ясновельможний пане гетьмане!—мовив він.— Зроби ласку твою.

Дорошенко спинив коня.

— Що тобі треба, старий?—запитав він скоромовкою.

— Змилуйся, панеї Накажи церков не грабувати й вад образами не глумитися.

Похмуре обличчя гетьмана потемнішало. Він ще сердитіше смикнув себе за вуса.

— Це не моя воля,— якось чи то з досадою, чи то з прихованим соромом відповів він.

— Як не твоя, паночку!—заблагав старий.

— Не моя: це воля пресвітлої султанської величності,— відрізав гетьман.

— О боже ж наш! Боже!

— Його пресвітла султанська величність карає ваше місто за ваші провини,— поквапився пояснити Мазепа.

— Які ж наші провини, паночку!

— Ви противились волі падишаховій...

У цю мить неподалік залунав кінський тупіт і дитячий крик.

— Мамо! Мамо-о-о!—одчайдушно голосила дитина. Всі озирнулися. Понад проваллям, через яке був

перекинутий фортечний міст, вузенькою стежкою скакав татарин із сагайдаком та стрілами за плечима; однією рукою він обхопив дівчинку років десяти, а може, й трохи менше, яка пручалася на сідлі,

намагаючись вирватись. Дівчинка була чарівна: золотисте, як червонне золото, йолосся її горіло на сонці, біле личко, чорні дугою брови, біла, вишита червоним сорочечка — вся вона здавалась якоюсь квіточкою.

— Мамо! Мамо! Ой мамусенько!

За татарином, одчайдушно ридаючи, бігла жінка.

— Рятуйте, хто в бога вірує!—голосила вона.— Татарин дитину вкрав! О-о! Рятуйте! Рятуйте!

Дехто з кам'янчан кинулись було навперейми хижакові, але він стиснув острогами коня й вихором помчав, лишивши за собою тільки клуби куряви.

Нещасна мати, знесилено впавши на землю, билась і ламала руки.

Дорошенко й Мазепа, скориставшись із загальної метушні, непомітно зникли у звивистих вулицях міста.

III

Стояла тепла, суха чудова осінь, яка тільки може бути в Криму.

В Крим, через Перекоп, повертались два татарських загони — один з-під Кам'янця, другий з-під Полтави. Обидва загони везли багату здобич. В'ючні коні вибивались із сил під тягарем всякого награбованого хижаками добра, яке бідним коням звалили на спину. Із саков і мішків, перекинутих через їхні спини, виглядали барвисті тканини, дорога сукняна й шовкова одежа, хустки, килими та інше, прикрите від пороху та дощу кошмами. Там же побрязкував золотий, срібний та мідний посуд, келихи, чарки, блюда, оправи з ікон та церковні чаші. Інколи поверх всього цього виглядала й похитувалась з боку на бік гарненька голівка дівчинки або хлопчика: це їдуть юні полонянки в невідому чужу

сторону, в кримську неволю... Маленькі їх ніжки притомились в далекій дорозі і від туги за рідним краєм, за матерями, з якими їх розлучила неволя, і от "добрий" татарин посадив їх на коня, на в'юки награбованого — "добрий" заради того, щоб здобич його не захворіла в дорозі, не спала б на красі й ціні на невольницькому ринку, а то коли б і зовсім не померла.

Тут же йшли невольники — полоняники й полонянки: молоді хлопці й дівчата, молоденькі жінки, здебільшого подолянки та волинянки; біля деяких молодих матерів бігли діти — це, значить, захоплено всю сім'ю в полі, а батько чи вбитий, чи безвісти пропав. Між полоняникам переважають показні люди, здорові — ці підуть по найвищій ціні на людськомму ринку. Деякі з невольників ідуть пов'язані до аркана, гуртами, а інкр-ли й закуті. Більш спокійні, мабуть, ідуть вільні. Жінки також ідуть не на шворках. їх особливо пильнують хижаки, добре доглядають, щоб у дорозі не захворіли, не змарніли, не втратили краси ,словом, аби не подешевшали... їх і годують краще, і від негоди та сонця укривають, так само, як і гарненьких дітей...

Самі татари йдуть і їдуть поодинці: їм тепер остерігатися нема чого — на своїй землі... Перекоп уже пройдено; Ор-Богази і Ор-Капі лишилися позаду; он праворуч синіє, безкрає Чорне море, а прямо — безмежне морестепу, серед якого подекуди височать могили. Воно впирається у відроги зелених, ледь синіючих" вдалині кримських гір.

Позаду йдуть череди худоби й табуни коней.

Степ після дощу вкрився другою розкішною зеленню. Ціле море квітів розстелилось і праворуч, і ліворуч, І прямо перед очима. Блакитні дзвоники, гіацинти — ніби розкішний килим кинутий на степ могутньою рукою. Маки й тюльпани таких яскравих кольорів, які вміє створити і розмалювати лише щедре південне сонце, немов сперечаються між собою розкішшю і красою.

Чарівний край, гарне небо, чудове море, божественний степ!... А люди, що йдуть по ньому, відчувають себе нещасними далеко від свого неба, від своїх степів...

Он іде невеликий гурт полоняників: один уже літній, але здоровий чолов'яга, в обідраному вбранні московського воїна, вже напівсивий, він з цікавістю придивляється до стеду, до далеких гір, начебто він додому вертається; поруч з ним чарівна з вогненним волоссям дівчинка—та, котру в Кам'янці татарин украв на очах у її матері, Дорошенка та Мазепу; поряд з вдми — парубок, з високо підстриженим чорнявим чубом, в білій сорочці, й широких українських штанях, і дівчина в червоній запасці і з чорною косою... Воїн часто поглядає на маленьку свою супутницю...

— Що, дівонько, не стомились ножки?—ласкаво запитує він дівчинку, золотокосу подоляночку, гладячи її золоту голівку.— Стомились? Га?

— Ні, дідуню,— відповідає дівчинка,, підводячи на нього свої великі, чорні, сумні, очі.

— А про матінку та про батенька, дівонько, ти не журися: подожди трошки... я старий горобець, бував у полоні, знаю їх порядки... Ми з тобою утічем, їй-пра, дівонько!

Дівчинка сумно всміхається і боязко поглядає на татарина, що йде віддалік.

— А ти його, горбоносого дівонько, не бійся,— киває він на татарина. — Він, як сова, нічого не розуміє по-нашому... бач, тільки баньки витріщає...

Татарин дивиться на дівчинку і всміхається.

— Бач, теж зуби шкірить, собака!

Татарин ще більше шкіриться на дівчинку; він милується чарівною дитиною...

IV

— І ви тож н"си-бо не вішайте,— звернувся балакучий воїн до дорослої дівчини й до парубка.— Я цей полон знаю, адже не в перший раз... Моє дело старе — скрізь бував, усе видав... Узяли мене вперше у полон ці ж чорномазі, кримська татарва, годов тридцять тому загоном і одвели в місто Кафу. Ну й городище! На ринку нашого брата, полоняника, що телят череда — сила-силенна!.. І працював я в Кафі на каторзі з нашими таки московськими та черкаськими людьми років з десять. А в Кафі на ринку тому купив мене один турчин і повіз морем до Царграда, а в Царграді проданий я був в Анадольську землю, а з Анадольської в Кизилбашську, і був я, діточки мої, побусурманений: по середах і п'ятницях і у великі й малі пости м'ясо і всяку скверну вживав... А на все це наплювати!... А в Анадолії працював у вірменина а городі і веру тримав вірменську — до нашої православної трохи подібна — і проскури вірменські споживав, тільки ших вірменський не сповідав, а в татарви по-татарськи молився в шапці,— всього бувало... А з Кизилбашів продали мене до самих фараонів, і у фараонів я жив, і по-фар&онськи ходив і їв —— ото диво! Наплювати на все!.. А у фараонів відбили мене шпанського короля німці-дуки, а дуки-німці продали мене французовським німцям у францов-ську землю, а у французовській землі я у папежного ксьондза1 бував і секрамент2 їх куштував—що мені! Наплювати! Свого бога, Миколая-угодника, я не забував... А французовські німці дали мені пам'ятку на папері, і вийшов я із французовської землі вольно, і по-фран-цовськи і по-турецьки балакано і пісні співано... А відтіль пройшов я в цісарську землю, а з цісарської землі на Аршав-місто, а із Аршава-міста в Київ... Так-то, дітоньки, всього бачено... Не пропадем і тепереньки...

Сонце хилилося до заходу. І в'ючні коні, і полоняники, і самі татари, видимо, притомились Час би й на спочинок стати. Золотокоса

подоляночка, яка увалено слухала невтомного москаля, йшла мовчки, часом оглядаючись назад.

— Чого, дівонько, оглядаєшся?—ласкаво запитав її москаль.— Чи батенька з матінкою чекаєш з родної сторонки?

У дівчинки навернулись сльози на очі... От-от покотяться з прекрасних очей на чужу землю.

— Не плач, дитинко,— втішав її жалісливий, москаль.— Ще побачимо батенька з матінкою, їй-пра, побачимо... Я тебе на руках винесу із полону...

І він знову гладив її по голівці...

— А як був я в Кафі на каторзі,— продовжував він теревенити, мабуть, намагаючись відігнати тугу і від себе, і від своїх супутників,— як працювали ми в Кафі, так навчили мене ваші черкаські полоняники одної пі-

Папського ксьондза (польськ.). Причастя (лат.).

сеньки... Ну й пісня ж, я вам скажу!.. Це про те, як наприклад, сказати, пісня, як татарва в полон узяла воли-ночку,— ось таку дівоньку, як і ти,— звернувся він до своєї маленької супутниці.

У дівчинки й самої давно бриніла на серці ця пісня: їй часто співала її мати...

— Ну й пісня ж!—правив своєї балакучий москаль і тихенько заспівав її, безбожно перекручуючи на московський лад українську мову пісні:

Як із-за гари-гари,

Із-за темного лесу

Татарва набігає,

В полон валиночку забирає.

А у валиночки каса

Із залатого воласа...

— От все одно, що твоя, дівонько.

І він доторкнувся рукою до золотої голівки дівчинки. Найближчий татарин йшов мовчки, добродушно й ласкаво поглядаючи на своїх полонених і найбільше на дівчинку: нехай-бо не скучають — з ціни не спадуть.

І москаль знову заспівав, лукаво поглядаючи на татарина, ніби кажучи: "Бачиш, сучий сину, й не думаємо втікати від тебе — пісні співаємо..."

У валиначки каса Із залатого воласа Темний бор освітила, І зеленую дубраву, І битую дарогу.

За нею в погоню Батенька її. Кивнула-махнула Белаю рученькай: — Вернися, родненькай!

Вже мене ти не віднімеш, Сам марна загинеш: Занесеш галовоньку На чужу сторононьку, Занесеш ачиці За турецькі границі...

В цей час у передньому загоні пролунав сигнальний ріжок. Йому відповіли інші ріжки із різних кінців. Всі разом ніби стрепенулися.

— Баста — привал!—сказав москаль, лукаво підморгуючи своєму татарину.— Аллах-керім! Алла-ла! Знай наших!

Татарин зовсім по-дружньому оскирився і показав на небо і на землю, повторюючи: — Алла-алла...

V

Стали на спочинок попід високою могилою, де поблизу було викопано в невеликих видолинках кілька криниць. Коней розв'ючили. І татари, і їх полоняники збиралися гуртами, рвали суху траву та колючки, збирали кізяки й зносили все це на купи, щоб розпалити вогнища на ніч і приготувати собі та полоняникам вечерю. Москаль тягав усякий сухостій оберемками і складав у тому місці, де поруч з подолянкою в червоній запасці сіда відпочити його маленька золотокоса дівчинка.

Степ ожив, не зважаючи на те, що вже смеркало. По всій рівнині, куди тільки око сягало, блукали строкаті гурти людей, череди худоби й табуни коней,— людський гомін, кінське іржання.. Небо темніло. Подекуди починали вже спалахувати й гаснути вогники. Над морем і на морі лежали багряні смуги вечірньої заграви. У повітрі чути було гучний клекіт орлів, що запізнилися й зараз вертали в свої неприступні нетрі та на скелі. В траві сюрчали і без угаву кували свою одноманітну пісню трав'яні коники. Сумно заграв на сопілці пастух біля волового стада. Було чути людське завивання — довга, нескінченна й тужлива, як чужина, татарська пісня...

Москаль приволік і звалив до ніг своєї улюбленої дівоньки останній оберемок сухостою і кізяків, а потім дістав з-за пазухи жмут свіжих квітів.

— Ось тобі, дівонько, квяточки, лазореві, і аленькі, і сині, побався ними, дитятко,—люб'язно презентував він квіти своїй улюбленици.

Дівчинка взяла квіти, з сумною посмішкою помилувалась ними й відділила частину сусідці.

— А я ось вогнище розкладу на ніч: воно добре, тепленько,— клопотався невгомонний москаль.

До них підходили інші полоняники, й татари. Москаль заводив розмову з усіма: хто, як, звідкіля, де попався? Хитав головою, охав, прицмокував губами, втішав... Він був наче вдома; з усіма за дорогу встиг перезнайомитися, називав на ім'я... Він і татарам, здавалось, був другом: кому підморгне, посміхнеться, поплескає по плечу, скаже: "Гей ти, Гирейка! Якши! Чурух-су... яман-коба... кизил-якши! Який посміхнеться, теж скаже "якши" чи інше слово, другий нагайкою стьобне,— москаль почухається, побурчить: "Бач, лядина! З ним жартуєш, а він — на!—б'ється!.."

Татари роздавали вечерю полоняникам—по шматку хліба й баранини. Москаль розпалив вогнище, віддав половину свого шматка баранини дівоньці.

— На> дівонько, попоїж м'ясця.

— Я, дідуню, не хочу.

— Як це так — не хочу, жуй помаленьку.

Степ укрився мороком ночі, лише вогнища мигтіли по рівнині та рухались тіні татар: це вони зв'язували та заковували на ніч ненадійних полоняників.

Прийшли і до москаля з невеликим залізним ланцюгом. Він спокійно простягнув ноги.

— На, Гирейка, куй.

Його закували. Він з посмішкою глянув на ланцюг, на татарина.

— Якши, брат Гирейка... Закував конячку — якши?

— Якши,— була відповідь.

Для бранок татарин приніс кошму, щоб вони накрилися нею, бо вночі було холодно і випадала роса. Москаль накинув на дівчинку свій каптан.

— В ньому тепло тобі буде спати, дівонько,— пояснив він.

Ніч остаточно спустилася на рівнину. Деякі вогнища, маленькі, гасли, інші сильніше розгорялись, і навколо них видно було червоні від полум'я обличчя хижаків,— вони розкошували в своєму рідному краю після такої довгої відсутності.

Москаль знов завів мову про те, як він жив у Ки-зилбашськш землі та у фараонів, як він пройшов "скрость" весь світ, і як скрізь живуть такі ж самі люди, і які в них чудернацькі порядки, і як для нього все нецікаве було, все байдуже — плювати на все... До всього він звик, до всього призвичаївся, тільки скрізь потихеньку своєму богові молився, московському Миколаєві,— хрестився двома пальцями...

Дівонька сиділа біля москаля, не спускаючи з нього очей. За дорогу він встиг так прихилити її до себе своєю добротою, ласкавістю, увагою і завжди веселим настроєм, що дівчинка не відходила від нього і з ним нічого не боялась. Він замінив їй батька, і матір, і батьківщину.

— А де ж вас, дідуню, татари взяли?—запитала вона.

— Да мене вони, сучі діти, в степу зловили... Окольничий, князь Григорій Григорович Ромодановський, мене з вістями послав у Запороги, так вони, гаспиди, і застукали мене... Товариші мої втекли, а мене от

застукали, наче вовка у полі... Отак бува! Ми з тобою, дівонько, ноги на плечі та й подамося, аж гай зашумлть...

Вогнище погасло. Подоляночка, слухаючи нескінченні розповіді дідуня москаля, заснула, зігрівшись під його каптаном...

— Ну спи, дитятко,— перехрестив він її і сам скрутився біля неї калачиком.

Дедалі тихіше ставало навкруги. Гомін вщухав. Чутно було тільки, як коні форкали, жуючи траву. Подекуди між погаслими вогнищами никали тіні,— це ходила татарська сторожа, що назирала за полоняниками... Невдовзі заснув і москаль, замріявшись про далеку Москву...

Так провели полоняники свою першу ніч у Криму...

VI

Перед нами Кафа — всім відома, безсмертна Кафа, колись, ще за півтисячоліття до нашої християнської ери, гордість класичних, мілетських греків, Кафа, в якій лунала колись мова Гомера, Перікла, Софокла, Еврі-піда і Демосфена, Кафа, згодом гордіагь генуезців і потім турків і кримських ханів. Кафа, із стотисячним своїм і пригнаним населенням, з яайбагатшим у світі портом і гаванню, загаченою торговими та військовими кораблями і галерами, Кафа, з її грізними мурами, баштами та бійницями, з розкішними палацами, садами, фонтанами і водогонами... Багаті мечеті з високими, аж під небо, мінаретами... Ясне блакитне небо, перекинуте над іще блакитнішим — блакитнішим до чорноти й зелені морем.

Нестихаючий стогін стоїть над містом, не стогін серця, що болить і ниє, а безладний стогін — могутнє дихання життя, говір десятків тисяч людських горлянок, і справжній стогін, стогін невольників і їх кобзарів, що ридають на галерах, в гавані про свою тугу за рідним краєм, за

вільним життям... На мечетях і мінаретах, в тіні карнизів і віконець, стогнуть голуби...

Перед нами та Кафа, яка гриміла в XVII столітті під іменем Кучук-Стамбула, малого Стамбула, чи Крим-Стамбула, як найбагатшій невольницький ринок у світі...

Світанок. Величезний ринок, по краях якого височать мечеті й горді мінарети, повний невольників, яких тільки-но привели два татарських загони з Московської Русі, з Поділля, з Волині, із Польщі й Червоної Русі. Нещасний живий товар сидить і стоїть гуртами. Бородаті покупці — турки, вірмени, кримці — ходять від гурту до гурту, прицінюються, вишукують дужих робітників і гарних дітей та жінок... Ті із соромом і плачем ховають свої обличчя від неситих очей азіатів... Діти ховаються за старших...

А кругом — розкіш будівель, грайливі фонтани, синє чарівне море майже біля самих ніг... Натовп усе суне і суне на цей ринок, на це дивовижне, чарівне й жахливе видовище...

Талановитим пензлем змальовує подібний ринок один здібний український письменник: "Поважні бородані в білих, кармазинових, зелених, строкатих чалмах і різнобарвних шовкових каптанах; темношкірі африканці в червоних, як жар, фесках, куртках, шароварах, сяючі золотими басаманами, зброєю і дикими своїми очима; мальовничі азіатські рицарі на гарно прикрашених конях хизувалися, як дорогі квіти в занедбаному саду, серед голосистих носіїв і невольників, що побрязкували кайданами, серед в'ючних верблюдів, мулів, ослів, волів і гарб. А південне сонце, яке в цьому благодатному кліматі ніколи не заступають хмари, яскравими бліками й різкими тінями підкреслює буйну рослинність, східну архітектурну строкатість, безладне нагромадження азіатського побуту, розкішне вбрання, брудне лахміття й веселі обличчя кримців, адзамуланів, ізогланів, яничар, спагів, позолочених євнухів і сумні постаті невольників..."

А он там, у гавані, на синяві моря, погойдуються га-лери-каторги, і на них мають н& вітрі козацькі чуби,— це бідні невольники, голі до пояса, прикуті до сидінь, гребуть важкими веслами й прислухаються, як на березі кобзар уже нездатний до роботи, плачем невольниць-ких дум заробляє собі шматок хліба, забувши уже й думати, після сорокарічної неволі, про повернення на любу Україну. Кобзар голосно, з глибоким сумом не слізьми плаче, а серцем ридає про те, як "на Чорному морі в святую неділю на проклятій галері-каторзі не сизії орли заклекотали, а бідні, нещасні невольники у тяжкій неволі застогнали, на коліна ставали, руки до неба підіймали, кайданами бряжчали, господа милосердного слізно благали: "Дай нам, господи, дрібен дощик із неба, а буйний вітер із Низу — то чи не зніметься на Чорному морі буря велика та чи не вирве вона якорів з турецької каторги: бо тая каторга турецька бусурманська так нам доїла, біле тіло козацьке молодецьке до жовтої кості постирала..."

І слухають цей стогін кобзаря ті невольники, що працюють в гавані на каторзі, та он оті новенькі, що сидять на ринку — хто в затінку кипариса, хто на самому пригріві — і тихенько плачуть...

І норуч з цим — "нестихаючий стогін голубів у затінку мінаретів і кипарисів (говорить той же письменник, що зганьбив своє славне ім'я); заклики правовірних на молитву вторять їм з мінаретів; різномовний гомін натовпу І пронизливі звуки базарної музики з різкими вигуками співців, розрахованими на міцні нерви,— все разом складало нестерпний концерт серед пишної і дикої сцени...".

І під цей потік звуків, що крає душу, під стогін голубів, не НАШИХ, а східних, які справді стогнуть, а не туркочуть, сивий кобзар веде далі свій епічний плач, від якого серце обливається кров'ю: "А паша турецький бусурманський по ринку походжає, той плач не-вольницький зачуває, на свої слуги, турки-яничари, зо зла гукає: "Гей ви, турки-яничари, про невольників добре дбайте, по три пучки тернини і червоної таволги набирайте, бідного невольника по три рази в одно місце затинайте..."

А під цей стогін, сльози, вигуки торг на ринку йде своїм звичаєм...

VII

Біля фонтана, в затінку кипарисів, уже знайомий нам татарин, на ім'я Гирейка, мальовничо розмістив свій товар: попереду на кошмі сидить золотокоса подоляночка, вкрадена на очах у Дорошенка і Мазепи; сорочечка на ній чистенька сама вона вся вимита, на засмаглій шийці яскріє намидто й коралі; золоте волосся, розпущене по плечиках, так горить, ніби тонкі нитки із червонного золота; поруч з нею дівчина у червоній запасці; вона також причепурена, і її чорні, аж сині коси пишно спадають на плечі й на спину; за ними — москаль, що байдуже дивиться на строкатий натовп і з ніжністю переводить погляд на свою улюбленицю дівоньку, і парубок з високо підстриженим чорнявим чубом.

До цієї живої скульптурної групи підходить бородатий турок з лагідними очима і в багатому вбранні: яскраво-зелений, прикрашений золотими басаманами халат, кинджали і пістолі за поясом, персні та каблучки на пухлих пальцях — все так і горить на сонці. Погляд його одразу падає на золоту голівку, на вродливе злякане личко та так і впивається в дитину. Потім він скидає очі на дорослу дівчину, на парубка і на москаля... Москаль дружньо осміхається.

Починається торг. Покупець насамперед зупиняється на дівчинці. Продавець Гирейка, бачачи, що багатий покупець захоплений красою дівчинки, стоїть на високій ціні. Покупець скупиться, присікується...

— Бач, диявол,— мурмотить вголос москаль,— каже, тільцем, бач, худа дівонька...

Продавець не поступається, стоїть на своєму; покупець сердиться — обидва говорять разом, розмахують руками.

— От дияволи!—мурмоче москаль.— Роздягнути тебе хочуть, дівонько.

Дівчинка паленіє, закривається руками. Сльози навертаються їй на очі...

Покупець наполягає, щоб роздягнути дівчинку: йому не можна не бачити всього її тіла, а то може переплатити — купити з якою-небудь вадою...

Гирейка починає розв'язувати сорочку у дівчинки; вона не дається, плаче, кидається до свого дідуня:

— Ой дідуню! Ой, соромно!

— Ні, ні, нічаво, дитятко,— заспокоює її москаль.—■ Він нічого— не чіпатиме, тільки оком накине, так, трошки, чи чиста ти тільцем, ягідко.

Дівчинка все-таки не давалась, плакала:

— Ой мамо! Мамо! Оо!

— Дівонько! Дитятко! Крихітко! Не бійся, золота моя!— умовляв її москаль.

Насилу зняли з неї сорочку. Голе тільце, наче виточене, так і сяйнуло перед здивованими очима покупця.

Навіть сторонні люди ахнули: таке чудове було тільце дитини-невольниці...

Покупець здався, і зразу ж вдарили по руках. Дівчинку було продано в гарем багатого паші.

За дівчинкою розпочався новий торг: паші, як видно, сподобалась і доросла українка, вже готова красуня, в яскравій запасці і з розкішн< ,о чорною косою. На щастя для неї, тут не довелося виставляти цікавий товар напоказ: чорнооку українку не роздягали до голого тіла, а лише обережний і розбірливий покупець пильно оглянув її постать, бажану повноту й округлість, до дечого з посмішкою доторкнувся, незважаючи, на опір дівчини, яку заспокоював москаль: "Нічого-бо, красуне, нехай помацає трошки, без цього ж не можна: товар оглянути треба, прикинути... не соромся, красуне..."

Вдарили і тут по руках. Покупець витяг із кишені широких шароварів замшевий кисет, гаптований шовком та бісером, задзвонив золотом, став відраховувати умовлену плату... Але в цей час до нього наблизився москаль...

Ваша милость! Сундук Премудрості! Паша-батюшка!—скоромовкою залебедів він.— Купи й мене! Якши, сундук премудрості! Купи, рідний!

Паша здивовано глянув на нього, потім на продавця. Москаль і до нього приступив, благав, щоб він і його продав разом з дівонькою, що без нього вона пропаде, що сам він здоровий, працюати може і в дворі, і в саду, і воду носити, і коней напувати,й чистити — все може... Він, мішаючи російські слова з татарськими і турецькими, перекручуючи все на московський лад, пояснював, що кращого паші робітника і не потрібно, що він тридцять років жив у неволі, всяку невольницьку роботу знає, як свої п'ять пальців. Він, нарешті, спустив з плечей сорочку, показував, які у нього сильні плечі, руки, груди...

— Купи, паша! Купи, сундук премудрості! От бачиш, який я — бик биком, якши! Алла!... Та я твоїй милості за десятьох працюватиму, і пісень співати буду, й танцювати на догоду твоїй милості... Он я який! Колесом перед тобою ходитиму...

І він, взявшись у боки, почав витанцьовувати, і присвистувати й приказувати:

Хвіст витяг, ніс зав'яз, Ніс витяг, хвіст зав'яз.

Паша і Гирейка реготали немов божевільні. Навколо зібрався люд, усі з цікавістю дивились на цього незвичайного уруса. Він раптом перемінив тон і сильним голосом задзвонив, як дзвонять в Москві в Івана Великого:

Отець Яків! Отець Яків! Чи вдома піп? Чи вдома піп? До утрені дзвін, до утрені двін Тілі-тілі-тон! Тілі-тілі-тон!

Весь ринок був вражений, плескав у долоні, дивувався, звідки це взявся небачений дервіш. З усього майдану і з пристані зібралися татарчата. Всі покупці кинули свій торг і підійшли до Гирейкових невольників...

Доля москаля була вирішена: паша купив і його разом з двома гарненькими полонянками.

VIII

Минуло багато років.

Дорошенко, який довго верховодив Західною Україною, то віддаючи її туркам і татарам, то торгуючись за неї з Москвою і з Лівобережною Україною, тепер уже не верховодив нічим, а сидів у московській неволі — в селі Ярополчому, Волоколамського повіту, хоча й з почесним званням воєводи. Мазепа, своїм звичаєм, зрадив його і перейшов на бік його ворога, гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича, щоб і його потім утопити в ложці води. Лише зрідка згадували вони про пограбований через них турками Кам'янець, про золотокосу україночку, що пручалась на сідлі у татарина...

Замість них на Задніпровській Україні верховодив уже Юрась Хмельницький, якого султан випустив із чернецької келії й неволі і, замість чоток, дав йому до рук гетьманську булаву для того, щоб він, Юрась, підкорив під ноги найяснішого падишаха всю Україну і титулувався б так: "Я, Григорій-Гедеон-Венжик Хмельницький, з божої ласки ксьонджe руський, сарматський і гетьман запорозький".

Два літа — 1677 і 1678 року — водив Юрась величезні полчища татар і турків під Чигирин, прагнучи здобути собі цю фортецю і столицю Правобережної України.

Ось як мальовничо і образно описує самовидець цей Юрасів напад на Чигирин у 1678 році: "Турчин, жаліючи торішнього в войську убитка і безчестя (в минулому році Юрася відбили з-під Чигрина з великим" втратами), виправив уже великі войська турецькі й татарські з вейзіром Мустафою под Чигрин, котрі, пришед-ши іюля 8, доставали Чигрина многократними приступами, і стрільбою, і гранатами, і подкопами, і всякими промисли довго. Однако ж і войсько, під командою Ржевського і Коровки, мужньо неприятеля од стін град-ських стріляючи, одбивали і, з города вибігаючи, в шанцях яничарів били і живих ловили. Войська ж государ-ські в Вужині діждавшись князя Булата з калмиками і донськими козаками, коли рушили далі, то на переправі Ятисі-ріки з Каплан-пашею цілий день войну страшную іміли до ночі. Рано же переправившись, сильно еще под горою (з котрої турки пушками на них стріляли) принуждені биться до ночі ж, а вночі виправили Василя Дуніна-Бурковського, полковника черніговсько-го, к Чигрину, придав і великоросіян чимале число, котрі ,не дійшовши верха гори і смутившися, стрільбою ж своєю возбудили турків так, що стали на обоз козацький з армат паки жестоко палить, і чрез цілий день баталію одправляючи, єще мусили заночувать: але в суботу, пішовши лавами, турків з гори збили і армат 27 взяли. Однак турки, оглянувшись, що погоні за ними нема, на полі, аж до обозу, москву і козаков рубаюче, гнали; токмо єдин полковник великоросійський, як окидався рогатками і удержався, так до нього і всі войська з обозу притягши, весь день той з турками воювались, котрі, убоявшися великих сили государевих обидвох народів,

за Тясьмин перейшли. Войська ж государеві, приступивши к Чигрину, над бором коло озера цілу неділю праз-но стояли, чим підбадьорившись, турки почали Чигрина кріпше доставать. І коли гетьман Іван Самуйлович вослал в город свіже військо, неприобикле до штурмів, по одході в обоз приобиклих,— то турки, зробивши подкоп, в замку діру вирвавши в п'ятницю, убили спершу Ржевського командира. А потім августа 10-го, в неділю опівдні, коли те ж військо, попившись, поснуло, коли в городі, на учинену подкопами прорву, не кинулися бить на дірах одразу турков і землею в міхах затикати по-прежнему діри, але всі утікать почали і, на мосту обломившись, топилися в воді і на греблі в бігу давилися; де пропало на кілька тисяч козаків, токмо піхота под горою, а москва в замку боронилися до ночі; турки ж решту в городі і за городом скрізь нещадно рубали. І в ту пору, вночі сердюки, оборонивши на греблі переход москві, понабивали в замку повні армати порохом і, замок запаливши, туди ж на греблю напролом чрез турецьке військо, уже Тясьмин перейшовши, пробилися, бо і турки в ту пору були налякані, коли запалені по-рохи і армати, порвавши з собою вгору арматні запаси з великим тріском, весь воздух тим освітивши, високо підносити і з висоти на обози пущати почали..."

IX

Це був страшний вибух — вибух, від якого, здавалося, заколивалась і довго двигтіла земля, дрижав дрімучий бір на горі, де розташувалися московські війська із своїми полководцями — князем Ромодановським, Ка-симовським-царевичем, гетьманом Самойловичем, Мазепою, калмицьким князем Булатом та іншими; тремтіла і, здавалося, кипіла вогненною піною вода в Тясьмині, через який, мов божевільні, тікали турки, шукаючи порятунку, хиталась і злітала в повітря частинами, цілими баштами і відірваними мурами чигиринська фортеця, цитадель; злітали в повітря будинки, і вже звідти, наче з неба, падали спотворені трупи турків, козаків, москалів, розбиті гармати, лафети, порохові ящики — все це, здавалось, падало з неба, з палаючого повітря і розліталося навкруги, падаючи у воду, на московські, українські й турецькі обози; деякі гармати і начинені снаряди, кинуті вибухами у

повітря, розривались і стріляли вже там, наче якісь невидимі сили стріляли з неба на землю... Ніч на якийсь час перетворилась на день, на страшний, вогненний, з вогненним і камінним дощем день... Та жменька хоробрих — москалі й козаки,— які зважилися висадити себе в повітря разом з фортецею цитаделлю та гарматами, здавалося, помщалися за себе: падаючи з неба на турецьке військо спотвореними трупами, вони наче хапали втікачів своїми кривавими руками, вражали їх своїми відірваними розтрощеними головами... Де було жахливе видовище!

— Господи, да не яростію твоєю вияви мене, ніже гнівом твоїм накажи мене!—злякано бурмотів Самой-лович, блідий і зелений, стоячи поряд з князем Ромодановським і дивлячись на цю страшну картину руйнування та на розбите турецьке військо, що безладно тікало, освітлене загравою чигиринської пожежі.

Мазепа, що стояв коло Ромодановського, стримуючи свого білого як сніг коня, що було сторопів від грому вибухів, з посмішкою глянув на гетьмана.

"Се не Дорошенко,— майнуло в його лукавому розумі,— попович— зараз же за молитву... Орар 1 тобі б у руки, а не гетьманську булаву..."

— Кнас! Звели мій калмик айда!—нетерпляче звернувся князь Булат до Ромодановського, блискаючи своїми вузенькими, наче осокою прорізаними, очицями.— Вели турка рубав, колов, топив — айда!

Ромодановський здригнувся... Він сам відчував, що тепер саме час сказати це "айда", щоб одразу покінчити з турецьким військом і з цим шмаркачем Юраським, якому б тільки гусей пасти; але він мовчав, боячись зустрітися з очима князя Булата і Мазепи... Адже в нього там, у Юраська, заложником його улюблений синок... А турки ще минулого тижня присилали до нього сказати, що коли він, князь Ромодановський, поведе своє військо на турків, то вони зараз же, замість сина, пришлють йому його шкіру, набиту сіном... Страшно... Може, й тепер, в цю страшну

хвилину, з його, з живого, здирають шкіру... "О-о!" — мимоволі застогнав він.

— Звели айда — колов, ходив, рубав,— айда, кнасі— причепився Булат.

— Рано... почекаємо.... іще не час,— вимовлявся Ромодановський.

— Справді рано, ваша милость,— підлещувався Мазепа, ховаючи свої лукаві очі, бо і Мазепа здогадувався, чого Ромодановський зволікає.

Чигирин тим часом догорав. Окремі спалахи припинилися,— нічому було вже спалахувати, і злощасне місто тільки подекуди тліло й диміло.

— Се бисть град — і се не б'є,— зажурено хитав головою Самойлович.

— Що каже ясновельможний гетьман?—шанобливо поцікавився Мазепа.

— Пропав Чигирин, пропала слава старого Хмеля!— так само зажурено відповів гетьман.— Не в батька син удався.

— Не в батька, а по батькові,— двозначно зауважив Мазепа.

Частина дяківської одежі.

— Як не в батька, а по батькові?— здивувався гетьман.

— Юрась волю Богдана творить...

— Що ти, Іване Степановичу!

— Справді... його се воля, батькова — старого Хмеля...

Самойлович здивовано глянув на нього, видно, нічого не розуміючи. Мазепа вдарив себе в груди.

— Ось тут воля покійного,— таємничо мовив він.

— Як? Що ти?

— Я дістав таємні пакти покійного Богдана з султаном на підданство.

У Самойловича ніби майнула нова думка. Він рвучко повернувся в сідлі і показав рукою кудись далеко, на північ.

— То й він ішов по його слідах?— сказав він загадково.

— Хто, ясновельможний гетьмане?

— Дорошенко...

— По його ж... адже ж інші сліди ведуть прямо туди...

Мазепа не закінчив, але Самойлович сам здогадався, куди ведуть ці інші сліди...

X

Світало. Чигирин де-не-де димів, являючи собою чор-ио-сіру купу руїн і попелу. З-за Тясьмину ще долинав відгомін затихаючої боротьби. Турецьке й татарське аллалакання віддалялося. Загони, які переслідували втікачів, поверталися з-за Тясьміну до своїх головних сил. Козаки і московські рейтари гнали полонених невеликими гуртами.

Везли частину захопленого турецького обозу з гарматами й наметами. За ними йшло стадо верблюдів, на яких, очевидно" урочисто сиділи турки і татари.

— А се що таке?—здивовано спитав Ромоданов-ський, який ще не спішився і з острахом придивлявся до верблюдів і турецьких наметів.— Кого вони ведуть?

— Се верблюди, боярине,— відповів Мазепа, що від'їхав від Самойловича, душу якого він уже встиг збен* тежити своїм лукавим натяком на Сиберію.

— А що на верблюдах? Турки?—дивувався і чогось побоювався князь.

Мазепа стиснув острогами коня і помчав з гори до козаків з верблюдами. Він швидко повернувся і з посмішкою під'їхав до Ромодановського.

— Що скажеш, Іване Степановичу?—тривожно запитав воєвода.

— Та наші козаки, боярине, захопили кількасот гетьманів на верблюдах,— із своєю підступною посмішкою відповів Мазепа.

— Яких гетьманів?

— Юраськів Хмельницьких...

— Як? І його взято?— ще більш стривожився боярин.

— Не самого Юраська, а його товариство... Може, волієш сам подивитись?..

Ромодановськйй, царевич Касимовський, Самойло-вич, Мазепа і князь Булат з'їхали з горба, на якому вони, очолюючи свої війська, спостерігали за ходом битви і діями загонів, надісланих на захист Чигирина та на його загибель.

Рейтари стягали з верблюдів щось подібне до людських постатей у турецькому вбранні і, сміючись, кидали їх у повітря, на землю або в Тясьмин.

— Пропадай, ти, гаспиде, ач, ідоли, чого понадягалиі

— Не кидай у воду, братця! Жінкам повеземо — на городи ставити...

— Ай справді горобців лякати! Ох, вони дияволи! Хіба ж ми горобці!

— Ворони, братця! Ох, і сміху ж!

Побачивши начальство, рейтари перестали сміятись і лаятися.

— Що се, братці?—запитав Ромодановськйй, під'їжджаючи до однієї постаті.

— Опудала городні, боярине,— се він повдягав опудала і посадив на верблюдів, щоб нас лякати.

Ромодановськйй не міг не розсміятись: на верблюдах справді чипіли одягнені солом'яні опудала...

— Се турчин так пустив ману заради показу чисельності свого війська, аби ми всує порох і кулі на порожні намети й опудала вистріляли,— пояснив Самойлович.

Ромодановськйй тільки руками розвів.

До Самойловича підскакав увесь припорошений пилом і закіптюжений чернігівський полковник Дунін-Бур-ковський. Один вус його був обсмалений, верх на шапці прогорів, у коня грива обсмалена...

— Що, Василю, мій любий?— співчутливо запитав гетьман.

— Пропав Чигирин!—захекавшись, відповів полковник.

— Бачу, брате...

— Лише не пропала козацька слава і твоя, пане пул-ковнику!—-люб'язно уклонився Мазепа.

— Ех!—у відчаї махнув рукою Бурковський.— Звели, пане гетьмане, наздогнати проклятих... Багато полону — і козаків, і московських людей — зайняли...

— А із сердюків?— запитав Мазепа.

— Покотом полягли...

— Як! Усі?

— Не лічив... лише твого вірного джуру бачив на аркані.

— Пилипа! Кам'яненка! Вбили!

— Не знаю... бачив лише, як татарин на аркані поволік його,..

Ромодановський наказав сурмити загальний відступ... Мазепа похмуро глянув на Чигирин: йому одразу пригадався Кам'янець, золотокоса дівчинка, що пручалась у руках татарина, і цей його вірний джура Пилипко на аркані...

XI

Ми знов у Криму — в цьому казковому краї, де ростуть кипариси і тополі, може, найстрункіші в світі, де небо, і сонце, і зелень, і гірські струмки, і море, і гори, і долини такі чудові, що, здавалося б, там, як у раю,— невичерпне життя, невмируще щастя, нестаріюча молодість прихилились навіки, і люди не знають страждань...

Здавалося б... а тим часом у пору, що ми описуємо, це була юдоль людських страждань, хоч як намагалась сама природа дати нам людині розкіш і щастй...

Чимось несказанно жахливим поставав в уяві тоді Крим для руської людини, і особливо для українця. Крим був краєм людської неволі, неволі бусурманської...

І не дивно... Он і тепер турецькі союзники, кримці, повертаючись з України, з-під Чигирина, женуть гурти полоняників: цього разу їм пощастило захопити ще більше, ніж під Кам'янцем, полоняників і полонянок. Одну валку їх, велику, погнали просто у столицю ханів, до Бахчисарая, другу — через Ак-Мечеть, Кйрасу-Ба-зар і Солкат — на Кафу, на головний невольницький ринок.

У цій валці знайомий нам Гирейка мав лише двох полоняників, а перше в нього було чотири, та він сподівався добре збути свій товар. Гирейка протягом усього свого життя ходив із загонами на Україну, причому з єдиною метою — захопити якомога більше живого товару і потім якомога вигідніше продати його в Кафі. Він був гендлярем у душі і хижаком за покликанням: грабунком тільки й жив. Він нічого несіяв, не мав ні города, ні виноградника, а тільки торгував: коли є в нього люди — людьми торгує; своїх полоняників продав — купує у своїх же землядів, щоб перепродати у треті руки й одержати бакшиш. Нічого купити або нема в кого,— він міняє людей на людей, на коней, на собак, на

кинджал, на чубуки; нема ні людей, ні собак, ні чубуків,— він міняє і продає старі халати, капці, пояси.

Тепер у Гирейки двоє високих і кремезних полоняників: один смаглявий, чорний, як халява, українець, з чорним, як вугілля, чубом і з сірими, як каміння Чатир-Дага, очима; другий — рудий, веснянкуватий, мордатий та широкоплечий московський стрілець із полку Касимовського-царевича. Гирейка їх дуже пильнує — прикував одного до другого ланцюгом і не спускає їх з ока.

Валка проходить через Ак-Мечеть. Юрби татар, кінних і піших, в'ючні коні, верблюди — все збилося біля мосту через Салгир. Крик, галас, рев верблюдів, іржання коней, лайка і вигуки численних горлянок — неймовірні. Полонених женуть через річку вбрід. Річка вирує, звиваючись і підстрибуючи на камінні, наче за нею хтось мчить слідом; але вона не глибока, бо великих дощів давно не було.

Гирейка переводить і своїх полоняників убрід, поглядаючи на .небо, чи швидко сонце стане хилитися на захід, а то дуже-таки пече.

— А се палати калги-салтана,— показує українець своєму товаришеві на казковий, весь розмальований палац на березі Салгиру у затінку розкішних тополь.

— А хто цей калга-салтан?—запитує стрілець, дивуючись із казкового терема, в якому, здавалось йому, повинен був жити сам Чорномор — чудо-юдо, сам малий, а борода з півтретядцять ліктів, Чорномор, про якого йому розповідали ще в дитинстві в казках.

•— Калга-салтан буде по-нашому так, як гетьман перед царем, так він супроти хана.

— А сам хан не тут хіба живе?

— Ні, він у Бахчисараї, туди далі, назад. А ти що, і тут бував, і там?

— Бував, з Іваном Степановичем Мазепою ми тут було каші доброї наварили... Мазепа від коша, із Запорожжя, з листами посланий був, то й мене з собою брав: я у нього в джурах був.

— А он там гора яка, у! Та й гора ж, братику!

— Ото праворуч?

— Ага, он ніби шатро...

— Се гора, Чатир-Дагом прозивається.

— А за горою що там?

— Там море.

— Море! Що ти! Хвалинське, мабуть?

— Ні. Чорне море.

— Ач, анафеми, куди загнали нас!.. Далеко відсіля рідна сторонка московська...

— Авжеж, далеко,— зітхнув і чубатий українець.

— І нема нам тепер туди ні шляху, ні доріженьки... Ех! Не родила б мати на світ, не довелось би отут мучитись... Ех, служба царська!..

XII

Чубатий українець і був той Мазепин джура, якого під час вибуху в Чигирині Дунін-Бурковський бачив на аркані у татарина. Джуру звали Пилипом, на прізвисько, що дано було йому на Запорожжі, Кам'яненко. Родом він був із Кам'янця, і тому козаки й прозвали його Кам'яненком.

Дивний був цей Пилип. Маленьким Пилипком він бігав по Кам'янцю, любив купатися в Дністрі, сміливіше від усіх ровесників перепливав на той бік бистрої річки; одчайдушно лазив по високих скелях, що висіли над містом спритніше за всіх видирав із недоступних нір сиворакш, щурів і стрижів; із спритністю білки лазив по деревах. Його мати ніколи не бачила такої одчайдушної дитини, такого шибайголови, яким був цей Удовиченко, названий так тому, що мати його, народивши ще дівчинку Катрю, сестру Пилипка, овдовіла. Пилипко майже не жив удома і одного дня, саме тоді, як мати його мучилася під час пологів, народжуючи його сестричку, пропав безвісти. Було йому тоді дванадцять років... Мати довго плакала, шукала його, думала, що він утопився чи його звірі розірвали в лісі; а потім і плакати перестала.

А Пилипко опинився на Запорожжі... Цей сміливий хлопець, вихований на розповідях одного старого сліпого січовика, який доживав свій вік у Кам'янці, побачивши у свого дідуся січовика двох запорожців, що саме збиралися на Січ, потай кинув своє рідне місто і через день наздогнав запорожців уже далеко в степу. Він сказав, що хоче козакувати — іти з ними на Січ, хоче "слави-лицарства добути". Запорожці довго з нього сміялись, а як. побачили, що він і справді від них не відставав, біг за їхніми кіньми і плакав, їм стало жаль хлопця. Вони було хотіли повернути його додому до матері, але він і слухати про це не хотів і казав, що швидше помре, ніж повернеться.

— Зарубайте мене,— правив своєї він уперто,— а додому не вернуся.

Нічого було робити — не пропадати ж християнській душі в степу, запорожці узяли його з собою. Поперемінно їхав він за спиною то в одного запорожця, то в другого, тримаючись за черес і кажучи, що він

конче хоче бути козарлюгою, а то й отаманом, а може, й кошовим, і буде бити татар, як сарану.

На Запорожжі спочатку дивувались цій "кумедній дитині", сміялись, що Харко Дуда і Гнат Рудий "привели дитину", а хто з них був за батька, хто за матір — того не знають; а потім усі полюбили небувалого "козака" і виростили з нього запорожця на славу. Спочатку він їм кашу варив; сало товк на кашу, цибулю кришив, тараню чистив, дьогтем чоботи мастив, коні пас; а потім — диви!—і готовий козак: "Зовсім козак — і чуб так..."

Полюбив Пилипа і батько Сірко. А коли потім запорожці зловили Мазепу, який віз від Дорошенка в подарунок ханові невольників, і хотіли убити його, та не вбили тільки тому, що батько кошовий сказав, що, може, цей пройда Мазепа і знадобиться козакам, коли Мазепа сам став запорожцем, то також полюбив Пи-липка і взяв його до себе за джуру, і Пилип не розлучався з Мазепою: був з ним і в Москві, де Мазепа підлещувався до Артамона Матвеева і до князя Голіцина, був і в Криму...

Тільки от під Чигирином Пилипові не пощастило. Він казав Мазепі, що його ніколи не візьмуть у полон, що живим він самому дідькові в руки не дасться... Але трапилось так, що дався не дідькові в руки, а спритному Гирейці. Під час втечі татар з-під Чигирина Пилип погарячкував і заскакав надто далеко, рубаючи татарву, мов капусту, і раптом — нічого не пам'ятає... Щось тверде волосяне зашморгнуло йому шию, здавило, миттю стягло із сідла,— і Пилип знепритомнів...

Прийшовши до пам'яті, він побачив себе в кайданах і біля татарина, який йому посміхався,— це і був Ги-рейка. Поруч лежав із зв'язаними руками й ногами рудий стрілець. Пройдисвіт Гирейка, заарканивши його на повному скаку, наче степового жеребця, і проволікши по степу з півверстви, все ще побоювався, що рудий і мордатий урус швидко опам'ятається й задушить його, кволого Гирейку, двома пальцями, тому він старанно сповив його сповивачами із сиром'ятини і, сидячи навпочіпки та скалячи від задоволення свої білі, як у собаки, зуби, гриз

кінську ногу, що залишилась від учорашньої вечері, вмочаючи її просто в землю, оскільки солі не було, а сам він сидів на солончаку і милувався, як товариші його, Халіль-Бурундук, Якши-Рамазан і Шашлик-Мустафа, також сповивали і пакували своїх непокірних полоняників.

Отак запорожець і Мазепин джура Пилип та рудий стрілець Петро Дюжай опинились у класичній країні невольництва, в казковому Криму.

XIII

Від Ак-Мечеті йшли полоняники пагористим степом. Ліворуч від них і кінця, здається, нема цьому степу, неначе він змагався з блакитним небом, все далі й далі відсовуючи його в ту невидиму далечінь, до тієї заслоненої небом і степом дорогої північної сторони. А там, в тій північній сторонці,— люба батьківщина^ земля свя-торуська, міста християнські, там, як каже в думі "не-вольницький плач",

Там тихії води, Там яснії зорі, Та край веселий, Та мир хрещений, Святоруський берег, Города християнські...

Там Київ, Чигирин, Черкаси, Дніпро-Славутич, Великий Луг — батько та Січ —мати... Там і зозуля кує, і соловейко щебече, мак цвіте, калина росте, дівчата співають, козаків у неволі споминають...

І не було для Пилипа нічого в світі милішого за його любу Україну...

І для Петра Дюжого нічого в світі не було милішого за його любу московську сторонку, де "не белы снежки во поле белеются", "не одна дороженька в поле пролегает", де немало "попила его буйная головушка,— пила она, погуляла, что за батюшковой да за матушкиной за легкою за работой...".

Такі думки снувалися в душі наших полоняників, коли вони звільна посувалися пагористим степом від Ак-Мечеті до Карасу-Базара. Ліворуч

— усе рідне, любе, далеке, навіки втрачене. Праворуч і попереду — чуже, страшне, невідоме. Уже скільки вони ідуть, а праворуч все пнеться до блакитного неба суворий Чатир-Даг, а від нього, ніби чіпляючись одна за одну, темніють майже такі самі велетні-гори, заступаючи собою чуже, непривітне море. Та хоч як важко у них було на душі, вони намагались бути бадьорими, веселими. Та й чи може запорожець в тугу вдаватися, рюмсати хоч би в якій там неволі? На те він козак! А московському ратному чоловікові теж негоже голову хнюпити. Он він не забув, як, стоячи в караулі у Москві, біля Лобного місця, років сім тому, бачив, як карали отамана бунтівників Стеньку Разіна. Хіба він втратив тоді мужність? Ні! Він бадьоро дивився у вічі всій Москві... "А Петро Дюжой чим гірший за Стеньку? А ці худі, та горбоносі, та вузькоокі татари чим кращі за московського стрільця?— думав про себе Петро.— Раз мати породила..."

І раптом, з дивної примхи волі, через природну і нагуляну відвагу, стрілець, набравши якомога більше в свої широкі груди повітря, труснув рудим волоссям і заспівав на весь степ дужим грудним голосом:

Уж ты, поле мое, поле чистое, Свет-раздольюшко широкое! Чем ты, полюшко, приукрашено? Приукрашено поле все твяточками, Как твяточками-василечками. Посреди-те поля част ракитов куст, Под кустом-то лежит тело белое, Тело белое молодецкое... Молодой стрелец там убит лежит, Не убит лежит — шибко раненой...

Коли залунали перші звуки пісні, Гирейка здригнувся мов опечений: чи не збожеволів уже рудий урус? Чи не з'їхав з глузду, як це часто буває з полоняниками? Та ні — він бадьоро дивиться і, підперши праву щоку долонею, затягує все вище й вище, соловейком заливається... І товариш його, запорожець, теж веселий... А пісня так і ллється. З усіх боків, з усього загону, під'їхали татари, обступили Гирейчиних молодців, дивуються, скалять зуби, головами хитають... "Якши — ай якши... Ля Іллях іль аллах..."

Інші полоняники підходять, слухають...

Гирейка, радіє. Він бачить, що це в нього такий товар, за який дорого дадуть на ринку в Кафі. Він сам був свідком, як один паша заплатив великі гроші за шпака тільки тому, що той добре співав, а інший паша купив за пригорщу золота для свого гарему папугу, яку старий дервіщ навчив вигукувати: "Ля Іллях іль аллах. Мухамед расуль аллах!" І він за свого співучого мос-кова візьме добрі гроші. А Пилип, слухаючи свого товариша стрільця, пригадав, як він іще в дитинстві чув від дідуся січовика розповідь про козака Байду, як цього Байду турки повісили за ребро на гак, а він не тільки не просив помилування, а навпаки — попросив, щоб йому перед смертю дали люльку покурити.

А коли стрілець, проспівавши всю пісню, під кінець загорлав на весь степ:

Что венчала меня сабля вострая

С молодой женой — пулей быстрою,—

один хохол-полоняник не витримав і аж свиснув: — Фф'ю-ю! Бач, москва! Ото люд!..

XIV

Минуло ще кілька днів. І ця остання валка неволь-ників, як і всі попередні, дійшовши до Кафи, розтанула нд ринку, як снігова лавина, що ринула в теплу долину; як розпроданий гурт овець, вони давно поневіряються — хто на турецьких галерах, хто в землі Анадольській, хто в Кизилбашській, хто в Мультянській, а молоді бранки нудяться по гаремах, як каже дума,— "потурчені, побусурманені для розкоші турецької для лакомства нещасного".

Стрілець Петро Дюжой за свої пісні потрапив аж у Царград і там, втративши лік середам і п'ятницям, у від-

чаї махнув рукою на пости і жере скоромне, сподіваючись, що коли бог його визволить із неволі, то він у всьому покається попові на сповіді. Запорожець Пилип лишився в Кафі: його купив паша для роботи в саду.

І почалось для вільного запорожця життя нудне й одноманітне. Від зорі до смерку, побрязкуючи ланцюгами, якими були скуті його ноги, він порався в саду свого пана, розчищаючи, підмітаючи і посипаючи піском садові доріжки, доглядаючи квіткові грядки та клумби, очищаючи фонтани, що журкотіли в саду, поливаючи квіти і зелений дерен, що облямовував доріжки, грядки і клумби, збираючи листя й сушняк. Єдина була для нього тут утіха — це те, що в цій неволі, працюючи в саду під орудою старого глухого татарина-садівника, він зійшовся з іншим старим-престарим невольником, який виявився майже земляком і котрий мучився в Криму от уже близько десяти років. Старий невольник, як виявилося, був москалем, це він уже вдруге у неволі і багато страшного розповідав про свою першу неволю. А був це той москаль, який побував колись і в Анадоль-ській, і в Кизилбашській землі, працював і на галерах, був і у фараонів, і у шпанського короля, у німців-дуків, і у францовській землі у францовських німців, і бусур-манився, і всі віри перепробував, і всяку нечисть їв — і на все це було йому наплювати... Він розповів своєму новому товаришеві, що теперішній пан їхній, Облай-Кадик-паша, купив його на ринку років десять тому, з двома його запорожцями, землячками — а черкащанками, із яких старша, живучи в гаремі у Облай-Кадик-паші, давно потурчилась і побусурманилась і вже народила паші з півдюжини смаглявих пашат; а друга, яку паша купив маленькою дівчинкою, тепер виросла, стала пишною красунею і скоро буде улюбленою пашихою їхнього пана. Цей же старий москаль-невольник розповів, що він любить цю дівоньку, і хоч майже ніколи її не бачить, та вона пам'ятає його, старого невольника, і інколи присилає йому з молоденьким євнухом, з темношкірим арапченям, яких-небудь ласощів.

Запорожцеві дуже хотілося б побачити своїх землячок, але він так і не бачив їх: хоч одне вікно з гарему й виходило в сад, та воно завжди було запнуте; а самі жінки паші виходили в сад у супроводі євнуха-

арапче-няти і старої господині тільки вночі або коли в саду нікого не було.

2. Д. Мордовець

33

Другою втіхою для молодого невольника було те, що сад їхнього пана виходив на море. Якась невимовна туга і розчулення сповнювали серце невольника, коли він бачив у морі турецьку галеру-каторгу, на якій працювали прикуті козаки, вони часом співали сумних пісень, що нагадували їм далеку батьківщину, любу Україну, так само як садівникові-запорожцю вони нагадували далекий, навіки втрачений рай.

Одного разу, працюючи, як звичайно, в саду, він побачив, велику галеру-буксир, що тягла за собою кілька навантажених турецьких суден. На морі стояла тиша, і тому судна могли рухатися лише на буксирі у галери яка пересувалася на веслах. Галера йшла попід бере гом, а оскільки сад Кадик-паші виходив до моря, на берег, від якого відгороджений був високими залізними штахетами, що густо поросли пишною зеленню дикого винограду, то й видно було, що на веслах стояли невольники: вирізнялися чорні обличчя ефіопів, але здебільшого, саме на весах, сиділи люди, в яких не можна було не впізнати українців. Це дійсно були козаки-нг-вольники, майже голі, з бородами й довгим волоссям. Галера йшла надзвичайно повільно.

Пилип кинув роботу, сперся на заступ і стежив очима за галерою; видно було навіть обличчя невольників. Раптом на галері залунав тихий спів, наче хтось плакав... Серце запорожця зайшлося тугою... Тихий голос співав:

Що на Чорному морі

Та на білому камені,

Там стояла темниця кам'яная.

Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,

Бідних невольників...

Пилипові знайома була ця невольницька дума, він чув її і в дитинстві, на майданах рідного Кам'янця, і на базарах, і вже згодом на Запорожжі. Дума ця завжди викликала сльози у слухачів. І Пилип завжди слухав її з болем у серці і завжди, бувало, думав: "А як-то воно їм самим, тим невольникам, про яких співається в думі? Що вони, сердешні, відчувають.." І раптом він чує цю думу тепер, коли сам став невольником і хоча нудить світом тут не тридцять років, як ті, що в думі, і не позбавлений ні "світу божого", ні "сонця праведного", одначе все ж у неволі...

Він стояв мов зачарований і слухав, як у темницю прийшла "дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка";

як вона запитала козаків-невольників, щоб вони вгадали, який "тепер в нашій-християнській землі день"; як невольники відповідали: звідки їм знати, який тепер день у них на Україні, коли вони вже тридцять літ у неволі пробувають, "божого світу" і "сонця праведного у вічі не видают"; як їм на це Маруся Богуславка відповіла, що тепер на рідній їх стороні, на Україні, "великодня субота, а завтра святий празнак. роковин день великдень"; як невольники, почувши це, білим лицем до сирої землі припадали, Марусю Богуславку хляли-про-клинали, що вона їм про таке велике свято у тяжкій неволі нагадала; як потім Маруся Богуслівка, взявши нишком у свого і невольницького "пана турецького* ключі від темниці, всіх невольників на волю випустила і просила їх, щоб вони, коли прибудуть додому на Україну, у "города християнські", зайшли до її батька-матері й сказали, щоб вони не продавали ні худоби своєї, ні маєтку і її, Марусі Богуславки, з неволі не викупали:

Бо вже я потурчилась, побусурманилась Для розкоші турецької, Для лакомства нещасного...

Пилип, слухаючи спів, стояв між грядками, що були саме під балконом гарему. Балкон був увесь повитий повзучими рослинами і дорогими квітами, так що із саду нічого не було видно, що там робиться. Та після того, як пролунали останні слова думи, він почув шурхіт на балконі, прислухався: там хтось тихо, але гірко ридав, аж заходився сльозами, аж задихався... Від цього ридання запорожець здригнувся всім тілом: здалося йому, наче це голос його матері; це мати ридає над його гіркою невольницького долею і над своєю власною недолею...

А з галери тим часом линуло:

Ой визволи, боже, нас всіх, бідних невольників,

З тяжкої неволі,

З віри бусурманської

На ясні зорі,

На тихі води,

У край веселий,

У мир хрещений! Вислухай, 0рже, о просьбах щирих

У нещасних молитвах

Нас, бідних, невольників!

Голос завмер, а запорожець все стояв та слухав як приголомшений. Сльози текли в нього по щоках. Раптом щось ніби впало на балкон і застогнало...

— О-о! Я не хочу, я не хочу бути проклятою Марусею Богуславкою! О господи!— пролунав звідти болісний крик, і потім усе стихло...

Запорожець здогадався, хто це ридав так гірко на балконі і чий це був голос.

— Вона, вона, голубонька,—тихо бурмотів із сльозами на очах, похитуючи головою, старий москаль-невольник, який підійшов до запорожця.— Вона, ластівка...

— Хто вона?

— Дівонька моя, сиріточка — черкащанка...

XV

Це було в 1683 році, коли турки обложили Відень, а Ян Собеський, король польський, разом з польськими та козацькими військами йшов рятувати від загибелі цісаря.

Кримські війська, з наказу султана, з ранньої весни також рушили з ханом на допомогу турецьким силам, що обложили цісаря та його столицю. Пішов на війну і Облай-Кадик-паша, лишивши свій дім і гарем на руки матері. Він мав намір, повернувшись із походу, узяти собі за жінку молоденьку українку, золотокосу подоляночку.

У відсутність паші і рабам-тубільцям, і невольникам стало трохи легше: менше працювалось і вільніше дихалось. І в саду нібито стало легше. Хоч старий садівник-татарин був, як і перше, суворим і вимогливим, хоч і вдавався, як і досі, інколи до червоної таволги, що

гуляла по спинах невольників, та оскільки він був глухий, то невольники, працюючи від зорі до зорі, могли хоч інколи помугикати собі під ніс рідну пісеньку, поговорити і згадати свій край.

До того ж відтоді, як запорожець почув на балконі гарему голос, що нагадав йому далеку батьківщину і покинуту матір, і коли в голосі тому забриніла туга за волею, йому стало легше жити: здавалось, ніби якась інша, хоча і невидима, але рідна, істота поділяє з ним і його неволю, і його недолю... А поділене горе завжди якось менше гнітить, ніж одиноке, замкнуте, неподі-лене.

Одного дня, під час великого татарського свята, коли майже всі мешканці дому Кадик-паші були в мечеті і навіть стара Ак-Яйли з арапченям-євнухом подалася на молитву, запорожець, сівши біля фонтана, у затінку кипарисів, заспівав своєї улюбленої сирітської пісні:

Стоїть явір над водою, на воду схилився, Молод козак, молод козак, да вже й зажурився. — Як же мені не хилитись — вода корінь миє, Як же мені не журитись, як серденько мліє? Ходжу-нуджу, ходжу-нуджу, як те сонце в крузі. Чи я встаю, чи лягаю — завше серце в тузі. Летить орел понад море та й, летючи, крикнув: "Ой як тяжко в сій сторонці, де я не привикнув! Ой є в мене на Вкраїні ріднесенька мати; Та де ж тая Вкраїнонька — де ж то її взяти!"

Він не скінчив. На балконі знову почулося схлипування і тихі голоси:

— Годі, годі, Катруню! Годі, любко!— умовляв один жіночий голос.

— Ой, моя матінко! Ох, моє серденько!—жалівся другий, силкуючись стримати ридання.

— Не плач-бо, Катруненько, утрись, стара скоро прийде.

— Я не буду, не буду, о-ох!— і заридала ще голосніше.

Запорожець зрозумів, що до цього спричинилася його пісня. Він перестав співати, глянув на балкон — нічого не видно, тільки чути схлипування й тихі голоси:

— Се, мабуть, козак.

— Авжеж, козак.

— Хіба ти його бачила?

— Давно бачила.

— Молодий?

— Молодий ще... гарний...

У Пилипа серце застукотіло в козацьких грудях. Він ще уважніше став прислухатися. Схлипування втихало. Він обережно підійшов до балкона, сторожко поглянув угору — і став мов укопаний: густа зелень, що оповила балкон, здавалось непроглядною сіткою, тихо розсунулась, і з-за зелені виглянуло чарівне личко із заплаканими очима і золотокосою голівкою. Великі заплакані очі дивились просто на Пилипа. Пилип, здавалося, скам'янів на місці, не спускаючи очей з таємничого світлого видіння. Видіння усміхнулося, почервоніло,— усміхнувся й Пилип, але почервоніти не міг, бо халяви не червоніють, а його обличчя було чорне, як халява, від сонця...

Пилип перехрестився... Він сам не міг збагнути, чого це він ні з того ні з сього перехрестився, мабуть, з дурного розуму... Тільки ні, не з дурного: і там, із-за зелені, показалась біла, вся в перснях, ручка і теж перехрестилась...

"Мана., .суща мана... та яка ж гарна!" —думалось Пилипові.

— Чоловіче, чоловіче добрий! Помолись за Катрю.— почулося з-за зелені... Це говорила "мана".

— Помолюсь,— пробурмотів Пилип, зовсім розгубившись.

— А як тебе звати, чоловіче?—знову почулося з-за зелені.

— Пилипом...

— А я за тебе, Пилипе, помолюсь...

В зелені майнула біла рука, і з балкона злетіло щось сине. Пилип нахилився і підняв — то була широка шовкова стрічка.

— Се тобі на незабудь,— почулося з-за зелені. Пилип як стояв, так і лишився з роззявленим ротом...

XVI

З цього дня Пилип уже жадібно, хоча надзвичайно обережно спостерігав за балконом. Першої ночі, після того, як побачив він "ману" в зелені, пролежав Пилип у своїй невольницькій конурі майже цілісіньку ніч до ранку без сну; все привиджувалася йому ця "мана" ча* рівна, ці заплакані очі, золота голівка, біла, в дорогих перснях, рука. Він і молився тієї ночі палкіше, і вже раз у раз згадував на молитві Катрю. Блакитну стрічку він обережно втягнув у комір своєї сорочки і боявся до неї доторкнутися, щоб не замазати брудними руками. Неволя його наче відступилася кудись, і він уже не хотів волі, не хотів іти з цього саду, обгородженого тюремними гратами: сюди, здавалось, прилетіла і його воля, і сама Україна.

Його козацьке серце стукотіло, коли він крадькома помічав, що зелень на балконі ніби ворушиться. Але сама "мана" не з'являлась. Зате якось до ніг йому впав пучечок любистку, він його квапливо підняв,

поклав за пазуху і з радістю пригадав, що любисток — для любощів. Другого разу невидима рука кинула йому жмугок рути, потім гілочку барвінку. Нарешті якось біля його ніг опинилася срібна монета, а тоді — золота.

Незабаром козацьке серце Пилипа ще більше зраділо. Коли достиг у Кафі виноград, то старий татарин-садівник погнав Пилипа і його товариша, старого москаля, на виноградник, який належав Кадик-паші і знаходився за містом, де на них чекала якась робота. Проходячи через базар і побрязкуючи кайданами, вони звернули на себе увагу якогось незнайомого чоловіка — не татарина, і не турка, а, певно, християнина. Він і виявився християнином, і до того ж українцем, з Києва. У ту далеку від нас пору, коли продаж полонених був справою загальноприйнятою, існував і викуп полонених. Але викуповували тільки багатих полоняників. Для цього родичі багатого полоняника, брат чи батько, виправивши ханський дозвіл чи султанський фірман, вирушали в землю невірних, здебільшого на невольницькі ринки в Козлов, в Кафу чи Царград, і там шукали або розпитували про свого, дорогого для них, полоняника, щоб викупити його. Отаким виявився і той киянин, що зустрівся на ринку з невольниками Кадик-паші. У нього полонили сина, що пішов разом з іншими козаками на визволення Відня, обложеного турками і кримчаками. Саме кримчаки, як він довідався, і забрали його сина в полон. Тому він і шукав його у Кафі і, побачивши наших невольників, одразу ж звернувся до них із запитанням: чи не бачили вони чи не чули чого про такого-то й такого полоняника. При цьому він подав їм милостиню, впізнавши в них своїх земляків, а в одному —навіть запорожця й колишнього Мазепиного джуру. Задобрив грішми і їхнього наглядача-татарина.

Наші невольники зраділи йому, як рідному. Легко сказати — з рідного краю! Це не те, що тепер, коли і нз край світу швидко, ніби на крилах вітру, телеграф переносить усі вісті про все, що відбувається у світі, а тоді не тільки телеграфів і газет — пошт навіть не було.

І багато-багато цікавого розповів їм киянин!.. У Москві помер цар Федір Олексійович. Там же були бунти— стрільці бунтувались... Старий москаль при цій звістці тільки потилицю почухав... Мазепа іде вище й вище... Гірко стало Пилипові, коли згадав про Мазепу, забув він свого вірного дж] ру, з голови і з серця викинув...

Та найцікавішою і найрадіснішою для наших невольників була звістка про те, як Ян Собеський, король, із своїми ляхами й козаками турків і татар погромив біля міста Відня.

— Як везір,— розповідав киянин, ідучи поряд з невольниками,— з військом своїм підступив під город столечний цісарський Відно, де цісар, давши бій і не могучи видолати сили великі турецькі, в городі Відні замкнувся і там город, приказавши своїм гетьманам, уступив у вищі панства задля скупчення війська; а город ціле літо у великім обложенні зоставався, а обложенці ті просили короля польського Яна Собеського о порятування, котрій стояв на границі своїй за Краковом і, бачачи таку велику налогу від бусурманів християнам, якнайско-рій війська збирав так кварцяні, як і посполите рушення і, затягаючи по усій землі своїй і по Україні,— зараз плату давав. І так барзо великі війська скупив і, бога узявши на поміч, пішов проти войськ турецьких; про що довідавшись, турчин Відно казав моцно доставати, а сам з войськами іншими проти короля польського пішов, легце собі ті війська важачи. Але оного фортуна омилила: бо що учинив був засадку войськ своїх піхоти тисячів чотиридесять, усе те знесено від короля польського, аж і сам везір не видержав з своїми войськами, але з поміччю божою і ті розбиті стали, тому у малій купі мусив утікати, оставивши гармати, намети—усе, що при собі мали. А і ті войська, що города Відня доставали, побиті, ледве що втекли: незліченне число бусурман пропало. Де і сам король, в городі Відні побувавши і скупившися з іншими ксьонженти християнськими, з войськами великими пішли наздогін за ве-зіром, не даючи оному одпочинку... І знову у Дуная у мостів мали потребу і там турків збили, котрі великим гуртом на міст пішли, і під ними мости на Дунаї обломилися, де знову багато погинуло

від меча і потонуло; а жовнірове, мости направивши, за турками пішли і по кілька крот турков громили...

— Так їх, так їх, собачих синів!—мимоволі вирвалось у запорожця, який весь час жадібно слухав.

— А прокляту татарву громили?— запитав старий москаль, скоса поглядаючи на провідника-татарина.

— І татарву громили.

— Слава тобі, господи!—перехрестився москаль.

— Так, так, слава господу... Усіх потреб по чотири крот валечних було,— продовжував, зітхнувши, киянин,— і на всіх потребах турки шванковали, і городів багато турецьких попустошили, і куди хотіли войська польські і козацькі ходили і пустошили у кільканадцять миль от Царграда. І в таких потребах пашів много погинуло і живих жовніре побрали...1.

Запорожець і москаль значуще перезирнулись.

— Може, і нашого Кадика взято,—тихо промовив запорожець.

— А може, і в Крим наші прийдуть,—додав москаль,— зруйнувати б зовсім це кубло прокляте...

Ні, не швидко воно було зруйноване: ще сто років після того стояло, і в цьому кублі ще сто років "не соколи яснії квилили-проквиляли", а "бідні невольники плакали-ридали".

XVII

Ніч. Північніше од Кафи, за кілька верст від міста, на темній синяві неба неясно вирізняються три людських тіні. Тіні рухаються в протилежний від Кафи бік — на північ. Двоє з тіней—великі, високі, чоловічі тіні, третя — щось невелике: чи то підліток хлопчик, чи то жінка. У всіх по довгому ціпку в руці, і у чоловіківтретя тінь справді була жіноча — по торбині за плечима.

Тіні рухаються швидко, не зупиняючись і мовчки Позаду них темніло безмежне синє море, і темними, тонкими шпичками пнулися до неба ледь помітні риски мінаретів Кафи і корабельних щогл в кафській гавані.

— Ну от ми, дівонько, і на волі,— сказала нарешті одна тінь, важко передихнувши,— глянь-но, озирнись, перепочинь.

Тіні озирнулись на Кафу.

1 Цю розповідь киянина взято з "Літопису Самовидця", вид. Ор. Левицького (стор. 158—160). (Прим, автора).

— Бачиш, дівонько, де була твоя неволя?—запитав той же голос.

— Бачу дідуню,— відказав тихо жіночий голос.

— Отож... Пам'ятаєш, коли нас гнали в неволю і ти, крихітка мала, плакала, побивалась за рідною матінкою, я казав тобі: не плач-бо, дівонько, ми ще будемо на волі... Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю, дідуню.

— А давненько-таки було, га? Давно-давно...

— Дев'ять літ, дідуню.

— Так, так, справді, дев'ять літ.

— Тоді мені було дев'ять літ, а тепер вісімнадцять...

— Так, так дівонько, вісімнадцять — справді, саме на порі... А ти чого, Пилипку, мовчиш?—звернулась перша тінь до другої, високої.

— Так, дядечку,— була тиха відповідь.

— Чи волі не радий? Га, Пилипку?

— Де вже не радий!

— Отож-бо... А ти, дівонько, не втомилась?

— Ні, дідуню.

— Отож-бо, у тебе ніжки не наші, маленькі...

— Нічого, дідуню.

— Отож-бо... На нас не зважай, у нас ноги конячі нам що! Наплювати... Та от, зажди трохи, і відпочинем,— аби тільки подалі від міста, від неволі проклятої. А таменьки далі мені дорога знайома: коли я був у по лоні в Кизилбашській землі та в Анадольській, та відсіля кочермами ходили і в Кафу, і в Азов-град, що на Азовському морі, в донській гирлі, а Азовським морем ходили до Арабат-городка. А цей Арабат-городок відсіля буде доброго ходу доба, просто на північ, а від Арабат-городка виступає суходіл, коса, так би мовити, верстов на сто в море, і по сій от косі, пройшовши крадькома Арабат-городок, ми дійдемо між Гнилим морем і Азовським до Гнилої протоки і через оту протоку ми дійдемо до суходолу. А там уже і Дніпро, і Муравський шлях — рукою подати.

— Так ми не через Перекоп підемо?

<— Ні! Там би нас, голубчиків, злапали... Ні, дзуськи! Я стріляний горобець: горох не клюватиму через сильце. А ми пройдемо між двома морями, косою отією, а та коса завширшки всього з півверсти, а довжиною до ста верстов, і вся вона очеретом поросла: то лови нас поміж двох морів та в очереті тому... Злови-но вітер вилами... Он воно як, дівонько.

Чим далі йшли нічні подорожні, тим ясніше ставало навкруги,— нічні тіні немов відлітали кудись, а одна половина неба ставала блакитною і блідла. Кафа з її мінаретами сховалась за пагорбами. Було видно лише море, та не одно, а два, навіть три — і позаду, і попереду.

— Он там, дівонько, за нами — Чорне море, там і Кафа проклята.

— А се яке море,— он там, дідуню?

— Се, дівонько, море Азовське на нас дивиться, а он ліворуч — і Гниле.

— А ото яке місто?

— То Арабат-городок буде... А ніченька кінчається, Час нам і на спочинок стати в якій-небудь ярузі. Вдень уже йти не будемо, дзуськи! Вдень — спати... І твої ніженьки, дівонько, відпочинуть трошки, отак-бо... А на Кафу нам тепер та на неволю наплювати, ось як!

І нічні подорожні, сховалися в балці, що поросла густими кущами та колючим терном.

XVIII

Нічні подорожні були—старий москаль, що побував "у всіх неволях", молодий джура Мазепин, Пилип Удовиченко, чи Кам'яненко, і золотокоса дівонька, яку дев'ять років тому було полонено в Кам'янці на очах у Дорошенка й Мазепи. її звали Катрею.

Як вони вибралися із своєї неволі, це знали тільки вони та ще друга полонянка українка, яка давно потур-чилась-побусурманилась і, бувши коханою жінкою Об-лай-Кадик-паші, народила йому вже кількоро чорнооких пашат. Вона охоче допомагала своїм землякам і своїй молоденькій землячці втекти потай з дому паші, до певної міри керуючись почуттям ревнощів: вона знала, що Кадик-паша, взявши собі нову жінку, молоденьку Кат-рю, залишить її, і спритно випустила свою мимовільну суперницю. Вона дала їм усього на дорогу — і одежі, і взуття, і грошей, і харчів... Щоправда, вона гірко плакала, прощаючись з подругою своєї неволі, та, згадавши про дітей, втерла заплакані очі й замовкла. Мати і в неволі була матір'ю...

Коли вранці в домі Кадик-паші спохватились, що зникла його улюблена невольниця, а також втекли і двоє інших невольників, стара Ак-Яйли схопилася за голову. Кинулися шукати євнуха — як же він не догледів, адже це було йому доручено, він був приставлений до гарему, — і знайшли бідолашне арапченя на балконі,— воно висіло без будь-яких ознак життя: дізнавшись раніше за інших про втечу своєї пані, в яку до того ж було палко закохане, воно повісилося з відчаю і горя.

Увесь перший день перебули втікачі в ярузі, під захистом кущів і ярів. Вони попоїли, відпочили, набалакались про свою неволю, яка була вже за плечима в них. Більше за всіх, як завжди, говорив старий москаль. Згадав і свою Москву, розповідав про московські звичаї, не забув повторити і про свої пригоди в Кизилбаш-ській і Анадольській землі, у фараонів й у шпанських німців, у францовських людей та у мултян.

Вночі вони рушили далі і, крадькома пробравшись повз невеличку фортецю Арабат, що стояла біля входу на Арабатську косу, опинились

на самій косі. Тут вони відчули себе вже у більшій безпеці: з обох боків синіло море, а по берегах ріс непролазний очерет, в якому ніяка погоня їх не могла б розшукати. В очереті водилася всіляка дичина, і коли другого ранку вони зупинилися відпочити, то побачили, що вся коса аж кишить кач* ками, гусьми, бакланами, куликами, чаплями, гайстра-ми, журавлями і всяким водяним та болотним птаством.

— Тут ми, дітки, і гусятинкою, і качатинкою поласуємо,— сказав старий москаль,

— Я вже сам думав,—додав запорожець. Справді, їм неважко було ціпками забити пари зо

дві качок. Вони їх одразу ж обскубли й попатрали, але вогонь боялись розкладати до ночі, щоб дим не накликав на них переслідування кримців. А вночі в хащах очерету вони розвели вогнище і на очеретинах, що пра-виили їм за рожни, приготували собі розкішну вечерю.

Молода українка, що вирвалася з неволі, з проклятого гарему, була надзвичайно щаслива. З нею був той чорнявий, чорнобривий козаченько, котрого вона давно, ще у своїй гаремній темниці, палко покохала. Це був той козак, про якого вона дні й ночі мріяла у своїй неволі. Він теж покохав руденьку браночку усім своїм щирим козацьким серцем. Та й гарна ж ця руденька браночка Катруня, така гарна, що козак тільки рукою махав, бо не вмів сказати, яка вона гарна.

А старий москаль лише радів, усміхаючись собі в бороду і начебто не помічаючи, як молодята в очереті тихенько обнімаються та цілуються...

— Що! Може, лебідоньку впіймали?— гукне він до них інколи, нібито ненароком.

— Та ні... Так... От бісів очерет,— заїкнеться козак.

— То-то, ачерет... Он я чув, черкаси співають:

Ачерет-асака,

Чорни брови в казака...

Ха-ха-ха!..— І москаль весело сміється із свого жарту, а парубок з дівчиною виходять із очерету червоні як раки...

Третього дня чи вже четвертого дійшли втікачі до кінця Арабатської коси. Далі йти було нікуди: попереду вода, протока, і обабіч — моря.

Побачивши це, Катруня одразу вдарилась у сльози. Злякався і запорожець, але відразу ж збагнув, що москаль даремно не повів би сюди, коли б не знав проходу.

— Що ти, дівонько! Чого плачеш?—втішав її москаль.

— А вода... Як же ми...

— Що вода! Вода водою і є... А навіщо бог комиш виростив — ачерет, га?

Ачерет-асака,

Чорни брови в казака...

І москаль, який ніколи не журився, знову засміявся.

— Ось що, дівонько,— сказав він уже серйозно,— нам і це діло знайоме — бачили у фараонів... Нав'яжемо ми цього комишу видимо-невидимо та сухого, снопів з двадцять чи двадцять п'ять, а то й більше, та перев'яжемо їх осокою, та сніп на сніп, та ще ряд снопів,— вийде у

нас пліт знаменитий, гонка ніби, пором,— і на цьому плотику ми й переїдемо протоку. Ось воно як/ Се для нас раз плюнути! Отак, дівонько.

XIX

Увесь наступний день пішов у втікачів на виготовлення плату для переправи через Геніческу протоку, що відокремлює Азовське море від Сиваша. Усі вони працювали старанно: чоловіки зрізували ножами сухий очерет або збирали полеглий, поламаний вітром, а супутниця їхня складала його в снопи. Вона спершу почала було крутити перевесла з осоки й куги, щоб в'язати снопи, але зразу порізала осокою ніжні, ні до чого не привчені в гаремі руки, І їй звеліли кинути цю незвичну для неї справу.

— Не для тебе ця робота — рученьки тільки поріжеш, дівонько,— зупинив її москаль,— Та воно й не з твоїми силами: нав'яжеш таких перевесел, що як зшиємо ними пліт наш, а він на середині протоки й ухне — розлізеться, тоді й лови рибку на дні моря.

Що їм допікало у цій роботі, то це комарі: їх була сила-силенна в очереті, а над очеретом і над Сивашем то просто хмари. Але й тут бували й москаль знав, що робити: він набрав сухих водоростей, зробив із них скрутні, запалив їх, дав у руки своїм молодим супутникам по скрутню, що, повільно тліючи, диміли й відганяли комарів.

— Ось вам курушки, курилки, так би мовити,— говорив цей балакучий старий.— Отак я, курушками, відбивався од бджіл, коли ще хлоп'ям жив з батьком та матір'ю у Звенигорода Давно се було — гай-гай, як давно!.. А коли в Анадолії жив, у полоні, то й тамечки бусурманів навчив курушки робити.

Другого дня пліт був готовий. До ціпків прив'язано було з твердого очерету щось схоже на віники, і вони стали втікачам за весла. Пліт було спущено на воду, він тримався добре, рівно, спокійно і достатньо високо

над поверхнею води. Першою стала на пліт Катря, яку запорожець, переніс через воду на руках. Потім разом, з двох кінців, вилізли на пліт і чоловіки.

Москаль перехрестився і поклонився на всі чотири боки. За ним перехрестились і його молоді супутники.

— З богом... Прощавай, чужа сторононько, прощавай, неволя проклята!—урочисто виголосив старий.

Почали гребти стоячи, ніби лопатами. На щастя, південний вітер сприяв утікачам і ніс їх швидко на той бік протоки. Праворуч синіло Азовське море. В туманній далині біліли паруси, наче білі крила якогось птаха.

— Там і я колись плавав до Азова-міста,— показував у той бік старий, — і в Азові-місті нашого брата невольника бачив багато: і черкаси, і донські козаки, і наш брат, московський чоловік,— усіх там було.

Из-за Волги кума

В решете приплыла,

Веретенами гребла,

Донцем правила,

Гребнем парусила.

Не плач, не плач, Катруненько,

По своєму дівуваннячку...

І Пилипові при цьому мимоволі згадалась дума про те, як з міста Азова три брати втікали із тяжкої неволі... І їх ось зараз троє, і вони втікають од цієї ж неволі. Катруня здавалась йому молодшим братом, тим "пішим пішеницею", який не встигав за старшими. І йому стало страшно: а що, як і вона знесилиться в дорозі? А дорога ще далека, і кінця-краю їй не видно... Коли-то ще вони дістануться до Муравського шляху, до Кінських вод? А ногаї в степу? А що, як і Катруня позбиває собі ніжки об "сире коріння", об "біле каміння",— буде за ними поспішати, кров'ю сліди заливати?

— Ти чого, Пилипку, носа повісив?—раптом спитав старий.— Га?

Молодий козак мимоволі здригнувся, глянув навколо, позирнув на дівчину, що стояла на плоті й задумливо дивилася в невідому далину.

— Га?.. Засмутився, хлопче?

— Ні, я так...

— Отож-бо так... Бач, дівонько, добре пливемо, гарна посудина, корап... Наче в пісні:

— От і берегі Допливли! Молись та цілуй рідну зем-леньку — вона наша, нашій московській землі сусідонька...

XX

У Батурині, в господі генерального осавула Івана Степановича Мазепи, іде весільний бенкет. Мазепа женить свого вірного джуру, Пилипа Кам'яненка, на сирітці Катрі, котра повернулася із своїм нареченим із кримської неволі й не знає ні роду ні плоду. Відомо було тільки те, що її маленькою полонили в Кам'янці у матері-вдови, і Мазепа пригадав навіть ту мить, як сердешна мати золотокосої дівчинки в розпачі билася на землі, коли вони з Дорошенком випадково

проїжджали мимо. Тепер цю Полоняночку, вже дорослу красуню, великодушно повернули з полону старий москаль і її наречений, джура Пилип.

Молодята оце щойно від шлюбу і бенкетують, за ким дружки готують для них комору — шлюбну постіль. Вони сидять напроти весільного батька нареченого — проти Мазепи. Іван Степанович очей не зводить з красуні в золотій короні із свого власного розкішного волосся.

Тут-таки, в кінці столу і старий москаль, що на радощах добряче випив. Дивлячись на свою Дівоньку, якій він заступив на весіллі рідного батька, москаль витирає кулаком сльози:

— Ох, дівонько! Ох, красунечко! Привів-таки господь дочекатися.

Гостей багато, та все військова знать, старшина козацька з жінками. Бенкет у повному розпалі. Мазепа так і сипле на всі боки жартами, а найбільше до молодих... Жарти приємні, веселі, дотепні.

Заходять дружки, вклоняючись, звертаються до Мазепи:

— Старости, пани підстарости! Благословіть молодих на упокой повести!

— Бог благословить,— відповідає Мазепа, блиснувши на молоду своїми лукавими, бісівськими очима.

— Вдруге і втретє благословіть!

— Тричі разам!— мовить Мазепа.

Молода спалахує і затуляє обличчя руками... її і молодого беруть попід руки і виводять...

А свашки співають, підносячи келихи з вином:

— Ох, бідна!—охає одна товста пані полковникова.

— Авжеж, бідна, пані пулковникова,— посміхається Мазепа.— Знов у кримську неволю повели...

Та ніхто не знав, а найменше молоді, що вони — рідні брат і сестра...